

**ГАВРИЛО ІВАНОВИЧ ТАНФІЛЬЄВ — ВИДАТНИЙ
ВІТЧИЗНЯНИЙ ГЕОБОТАНІК І ГЕОГРАФ**

(до 150-річчя від дня народження)

У 2007 році виповнюється 150 років від дня народження Гаврила Івановича Танфільєва, одного з найвизначніших вітчизняних натуралістів, котрий залишив значну спадщину у багатьох галузях знань, насамперед у геоботаніці і фізичній географії. Протягом своєї наукової діяльності вчений приділяв велику увагу вивченню лісової рослинності, особливо її зв'язкам із кліматом та ґрунтами.

Г.І. Танфільєв народився 22 лютого (6 березня) 1857 року у м. Ревелі (нині Таллінн) у родині митного службовця. У 1884 році він закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету Петербурзького університету й улаштувався на роботу в Департамент землеробства Міністерства державного майна.

У 1887 році Гаврило Іванович здійснив перше наукове відрядження, присвячене дослідженню боліт Петербурзької губернії. Особливу увагу Танфільєв приділяв вивченню боліт і торфовищ Полісся. Він опублікував праці «Болота и торфяники Полесья» (1895) і «Геоботанический очерк Полесья» (1899), які стали класичними зразками географічного опису боліт і торфовищ. У них дослідник доводить, що на Поліссі переважають не сфагнові, а трав'яні болота й торфовища, які порівняно легко піддаються осушенню. Учений одним із перших використав широко відомий у наш час для вивчення торфовищ метод пилкового аналізу.

© О.С. МІГУНОВА,
Г.Б. ГЛАДУН, 2007

У 1892 році Г.І. Танфільєв був відряджений у тундру тиманських самоїдів (нині Ненецький національний округ), де детально описав рослинність та особливості ландшафту різних видів тундри, визначив загальноприйняті на той час типи тундри (плямиста, торф'яно-купинна, торф'яно-горбиста та кам'яниста), з'ясував причини появи лісів у тундрі по берегах річок.

Як геоботанік Г.І. Танфільєв вивчав розподіл рослин залежно від комплексу зовнішніх умов, зокрема клімату. У магістерській дисертації «Пределы лесов на юге России» він охарактеризував пристосування степових рослин до особливостей посушливого клімату, що дає змогу їм успішно боротися з посухою. Причина, яка визначає північну межу поширення дуба в Росії, за Танфільєвим, полягає у низькій весняній температурі ґрунту на півночі, внаслідок чого на початку посиленої вегетації дерев у них не може встановитися рівновага між надходженням і витратою води.

Кандидатська дисертація Гаврила Івановича — «К вопросу о флоре чернозема» — була присвячена вивченню зв'язків між ґрунтовим і рослинним покривом. Танфільєв дійшов висновку, що не клімат, а хімічні властивості ґрунтів і підґрунтя визначають появу на чорноземі його своєрідної рослинності. «Флору чернозема нужно считать флорой известковых почв» — стверджував учений. У 1889 році, працюючи у складі експедиції В.В. Докучаєва, Гаврило Іванович супроводжував його у поїздках по Константиноградському і Кобеляцькому повітах Полтавської губернії. Під час цих поїздок він відзначив, що піонерами лісу в степах є степові чагарники, які часто утворюють облямівку лісових ділянок. Танфільєв висловив свою думку щодо причин безлісся степів; сформулював основні положення хіміко-едафічної теорії безлісся степів, стверджуючи, що степові ґрунти внаслідок малої кількості опадів містять багато отрутих солей (хлористих і сірчаноокислих), котрі перешкоджають розвитку лісу.

У 1891 році майже вся чорноземна смуга Росії потерпала від небувалої посухи, що вразила 29 губерній і призвела до великого неврожаю та голоду. Г.І. Танфільєв брав активну участь у роботах Особливої експедиції, організованої за ініціативою В.В. Докучаєва з метою вжиття заходів щодо подолання наслідків і подальшого запобігання посухам. У цей час Гаврило Іванович розробив загальноприйнятий тепер у практиці ґрунтових досліджень метод скипання (польового визначення карбонатів у ґрунті за допомогою соляної кислоти). У працях експедиції опубліковані дві класичні статті Танфільєва з питань степознавства: «Пределы лесов на юге России» (1894) і «Ботанико-географические исследования в степной полосе» (1898). У період Особливої експедиції Г.І. Танфільєв зробив численні описи степової рослинності у різні періоди вегетації, обстежив ряд природних лісостепових дібров і штучних насаджень лісу в степу.

Узагальнюючи результати дослідів і спостережень, Г.І. Танфільєв брав участь у розробці рекомендацій із визначення найпридатніших ділянок степів для залісення деревними і чагарниковими породами, які найкраще зростають в умовах степової смуги, типів полезахисних лісосмуг, найбільш придатних для тієї чи іншої місцевості. Відповідно до висновків ученого, степовий характер місцевості

виражений тим яскравіше, чим менше вилужені ґрунти, чим ближче до поверхні перебуває шар, в якому соляною кислотою легко виявити вуглекислі солі. Однак у розробці цього питання Гаврило Іванович перебільшував роль материнської породи й недооцінював — клімату, приписуючи йому лише регулюючий вплив на процеси ґрунтоутворення. Г.І. Танфільєв склав карту поширення лісів на півдні Росії, на яку були нанесені різні типи природних лісів, а також штучні лісові насадження. Ця карта стала основою для складання детальніших геоботанічних карт Європейської Росії.

Восени 1895 року Г.І. Танфільєва затверджують на посаді приват-доцента Петербурзького університету, де він читав курс ботанічної географії Росії. Того ж року його прийняли на службу до Петербурзького ботанічного саду, в якому він працював спочатку консерватором, а від 1899-го — головним ботаніком.

Природним розвитком поглядів Г.І. Танфільєва було створення ним учення про доісторичні степи. У праці «Доисторические степи Европейской России» (1896) він стверджував, що у пізньольодовиковий період північніше сучасних степів, на безчорноземних лесових просторах, тягнулися доісторичні степи. Їхня смуга у наш час зайнята широколистяними лісами на порівняно бідних на гумус ґрунтах. «Колісь, — відзначає Г.І. Танфільєв, — область степів у Європейській Росії була багатого більше сучасної, а самі степи — ще більш безлісними, ніж тепер».

Учення Танфільєва про післяльодовикові доісторичні степи мало величезне значення. Воно сприяло тому, що географічні зони Російської рівнини почали вивчати по-новому, розглядали їх у постійному розвитку. У цій же праці Гаврило Іванович описав класичну схему розподілу деревної рослинності лісостепової смуги залежно від геологічної будови, топографії та ґрунтів. На правих піднесених берегах річкової долини тягнеться смуга широколистяних нагірних дібров на глинистих ґрунтах, у заплавної долині — заплавні діброви, а на болотистих місцях — вільшняки, на лівій надлучній піщаній терасі — соснові бори. Цю схему, «схему Танфільєва», згодом доповнив Г.Ф. Морозов.

Упродовж 1899—1902 років Гаврило Іванович досліджував природу Бараби й Кулундинського степу. На його думку, несприятливі гідротермічні умови Західного Сибіру є основною причиною відсутності тут широколистяних видів дерев. Він виявив у Західному Сибіру березовий передстеп, або лісостеп, аналогічний дубовому лісостепу в Європейській Росії. В усіх своїх роботах учений широко застосовував едафічний принцип, стверджуючи, що найважливішим компонентом ландшафту є ґрунти і підґрунтя, зміни яких неминуче спричиняють трансформації не лише рослинного покриву, а й ландшафтів і географічних зон.

Дослідження боліт і тундри, участь в Особливій експедиції В.В. Докучаєва, а також у роботах зі складання «Почвенной карты Европейской России» дали Г.І. Танфільєву надзвичайно багатий матеріал для фізико-географічного районування країни. Складена ним схема поділу Європейської Росії на фізико-географічні області є першою вдалою спробою районування такої величезної території і стала основою всіх подальших подібних робіт. Вагомим внеском Гаврила Івановича у розвиток учення про зони природи є його класична праця «Главнейшие черты

растительности России» (1903), в якій дано опис рослинності країни за окремими географічними зонами.

Г.І. Танфільєв відіграв дуже важливу роль в історії вітчизняної геоботаніки. Він з винятковою повнотою розкрив вплив комплексу зовнішніх умов на особливості розвитку не лише окремих рослин, а й фітоценозів та геоботанічних зон. Вивчаючи взаємодії рослин і ґрунтів, попередники Гаврила Івановича більше уваги приділяли дослідженню впливу рослин на ґрунт. Танфільєв же цілком слушно вважав, що між рослинами та ґрунтом існують складні взаємозв'язки; не лише рослини впливають на ґрунт, а й ґрунти — на характер рослинності, обумовлюючи наявність у даній місцевості певних особливостей ландшафтного і навіть зонального характеру. Г.І. Танфільєва можна вважати одним із засновників наукового лувівництва у Росії. У багатьох його працях наводяться описи природних лувів країни.

Через загострення у 1903 році туберкульозного процесу Гаврилу Івановичу довелося серйозно подумати про від'їзд із Петербурга. Навесні 1905 року він переїхав до Одеси, де обійняв посаду професора географії Новоросійського університету. Там він пропрацював до останніх днів свого життя — 23 роки. Першою великою працею, написаною Г.І. Танфільєвим в Одесі, була його докторська дисертація «Пределы лесов в полярной России» (1911). 18 березня 1912 року Гаврило Іванович успішно її захистив у Петербурзькому університеті й був визнаний гідним ученого звання доктора географії. Упродовж 1916—1928 років він підготував п'яти томний курс «География России».

Помер Гаврило Іванович 4 вересня 1928 року в м. Одесі. Його ім'ям названо острів у групі Курильських островів.

Роботи самобутнього і яскравого вченого, яким був Г.І. Танфільєв, що охоплюють широкі проблеми природознавства та географії, зберігають своє значення й у наші дні. Вивчаючи генезис і розвиток географічних зон, Танфільєв завжди приділяв особливу увагу дослідженню зв'язків, які існують між окремими компонентами ландшафту. Він навчив нас дивитися на болота, степи, тундру, на всі географічні зони як на складні природні комплекси; завжди й усюди, навіть у вузьких спеціальних темах, дослідник залишався натуралістом у найширшому розумінні цього слова. Теоретичні і практичні праці Гаврила Івановича Танфільєва дають право віднести видатного вченого до фундаторів і класиків вітчизняної геоботаніки.

О.С. МИГУНОВА, Г.Б. ГЛАДУН